

УДК 930.1 (477-25) «19»

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО 20-х рр. ХХ ст. В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

Владислав Хоменко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, Черкаська область, м. Умань, вул. Садова, 2
e-mail: vladkhomenko1995@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6865-7867>

З проголошенням української незалежності у 1991 р. розпочався новий етап досліджень, спрямований на переосмислення радянського минулого країни та наповнений новими методологічними підходами у структурі організації наукових досліджень. Збагачення інформаційного наукового простору раніше невідомими архівними документами, формування нових концептуальних підходів до висвітлення історичних процесів дало можливість розкривати явища, процеси та факти неупереджено, конструктивно й об'єктивно. У цій площині провідні позиції займають дослідники Київської школи, аграрні студії яких спрямовані на комплексне та багатогранне висвітлення становища українського селянства у зазначений період, так як довгий час основні аспекти життя українського селянства 20-х рр. ХХ ст. або перебували поза фокусом наукового пошуку, або висвітлювалися згідно ідеологічних парадигм радянської науки.

Історіографія питання пов'язана з дослідницькою роботою представників Київської школи істориків-аграрників С. Кульчицького, В. Марочка, О. Ганжі, А. Морозова, В. Лазуренка й ін., які зробили значний крок вперед щодо об'єктивності, неідеологізованості, незаангажованості та неупередженості у висвітленні історичних процесів, що дало можливість розширити діапазон суджень і висновків щодо життєдіяльності українського селянства у 20-х рр. ХХ ст.

Мета статті: дати історіографічну оцінку суспільно-політичних та економічних аспектів життя селянства 20-х рр. ХХ ст. у науковій літературі доби незалежності.

Наукові студії представників Київської школи з проблематики аграрної історії 20-х рр. ХХ ст. відзначаються складністю та багатоаспектністю ключових науково-історичних проблем, у площині висвітлення яких сутність і значення непу, особливості та форми опору селян становленню тоталітарного режиму, сільськогосподарська кооперація та колекти-

вні об'єднання селян, податкова політика у період непу, громадсько-політична активність українського селянства, динаміка політичних настроїв і свідомості, заможне українське селянство у період непу тощо.

Пріоритетні позиції серед дослідників нової економічної політики займає С. Кульчицький, який першим з вітчизняних істориків підійшов до переосмислення непу з нових методологічних позицій. Дана теза досить чітко визначена у монографії «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.)», в якій дослідник наголошує, що розробка плідних концепцій можлива тільки за відмови від стереотипів формаційної історії [14, с. 14].

У площині дослідницького інтересу С. Кульчицького перебуває побудова концептуальних засад реальної історії, чому присвячена його монографія «УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.)», в якій дослідник аналізує запровадження нової економічної політики, місце та роль комнезамів у системі влади, неупереджено оцінює концепцію «кооперативного соціалізму» [15]. Своєрідним підсумком попередніх досліджень стала монографія С. Кульчицького «Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)», в якій у розділі «Україна в добу непу» автор прослідковує перетворення у сільському господарстві, торкається питання переходу від нереалізованої концепції «кооперативного соціалізму» до колективізації, аналізує погляди її прихильників та опонентів [16, с. 62].

Реалізація нової економічної політики в українському селі, як наукова проблема, порушена у фундаментальному дослідженні «Історія українського селянства» [11]. Провідні представники Київської школи дають об'єктивну оцінку процесам та явищам, які супроводжували непівську політику радянської влади у селянському середовищі. Заслугує на увагу наукова розвідка О. Ганжі «Селянський повстанський рух», в якій дослідниця

розглядає причини появи руху, акцентуючи увагу на соціально-психологічному аспекті проблеми [6, с. 7]. Складовою розділу «Нова економічна політика в українському селі» у нарисах «Історія українського селянства» є тема голоду у 1921-1923 рр., особливості якого у південних губерніях УСРР з'ясував О. Мовчан, яка розділяє переконання О. Ганжі відносно того, що голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирив учасників селянського повстанського руху. І робить критичний висновок відносно того, що нещадна хлібозаготівельна політика уряду мала у своїй основі терористичний характер [21, с. 26]. Директор Науково-дослідного інституту селянства А. Морозов у нарисах «Історія українського селянства» надає детальну інформацію про відбудову сільського господарства та зазначає, що українське селянство в умовах переходу до непу отримало стимули для розвитку своїх господарств. Зокрема, автор досліджує перші спроби держави організувати кредитну допомогу селянству, аналіз яких дав підстави А. Морозову стверджувати, що це був більш політичний, ніж реальний економічний захід [22, с. 27].

В. Марочко, головний науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, у нарисах «Історія українського селянства» порушує проблематику кооперативних і колективних об'єднань селян. Він обґрунтовано стверджує, що на початку 1920-х рр. відбувалося не відродження селянської кооперації, а формування нової організаційно-функціональної системи сільськогосподарських кооперативних товариств [19, с. 69]. На основі залучення архівних матеріалів дослідник наводить дані про кількість таких товариств, напрямки їх діяльності, динаміку створення. Науковою розробкою української сільськогосподарської кооперації В. Марочко займається і в інших одноосібних працях [20].

Серед наукових досліджень кооперативного руху у сучасному історіографічному просторі України вагоме місце займає науковий доробок А. Морозова. Його монографія «Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу» була однією з перших наукових праць у незалежній Україні щодо об'єктивних оцінок історії кооперативного руху [23]. Автор комплексно з'ясував питання організації кредитного обслуговування селянських господарств, піддав системному аналізу значення форм і методів роботи кредитної сільськогосподарської кооперації та її впливу на соціально-

економічний стан українського непівського села.

Динаміка взаємостосунків селянства й офіційної радянської влади є предметом наукового пошуку Г. Капустян. Дослідниця у монографії «Дві «правди» або українське село в двадцять років ХХ століття» [12], використовуючи невідомі раніше, довгий час засекречені архівні матеріали, аналізує «офіційну» правду, піддаючи критиці радянський політичний режим, який змусив українських селян стати одним із піддослідних елементів широкомасштабного соціалістичного експерименту [12, с. 90]. Виокремлює Г. Капустян і «селянську» правду, домінантами якої були настрої, уявлення, почуття, погляди, прагнення українських селян [12, с. 93].

Життєдіяльність українського села у період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) є предметом наукового аналізу монографії О. Ганжі, особлива увага в якій приділяється соціально-економічним відносинам серед селян і політиці держави щодо їх врегулювання, діяльності партійних осередків на селі, впливу громадських організацій на суспільно-політичне життя селян, спробам політичного об'єднання селян, економічному опорі селянства. О. Ганжа висловлює критичні зауваження щодо дій радянської влади по «полюванню на куркулів», яке трансформувалося у «полювання на селянство» загалом [7, с. 186].

Змістовними щодо відображення суспільно-політичного життя українських селян 1920-х рр. і спроб його супротиву тоталітарному режиму є й інші наукові розвідки О. Ганжі, які стосуються місця та ролі громадських організацій у суспільно-політичному житті доколгоспного села України; взаємовідносин держави та селянства в умовах становлення тоталітарного режиму; створення та діяльності селянських спілок в Україні на початку 20-х років ХХ ст. [3; 4; 5].

Соціально-економічні та суспільно-політичні сфери життя селян у період непу також викликають значний дослідницький інтерес. Наукові студії Київської школи представлені дослідженнями, які критично аналізують тогочасні процеси в українському селі на основі нових методологічних підходів. У цій площині науковий інтерес становить монографія О. Абразумової та С. Корновенка «Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу» [1], складовими якої є неупереджений підхід до системного аналізу соціально-економічного становища українського селянс-

тва та його суспільно-політичної активності у 20-х роках ХХ ст., запровадження нової економічної політики, інтеграція українського селянина у громадсько-політичні структури радянської моделі держави. Важливими для виваженої оцінки непу в українському селі є наукове осмислення дослідниками консолідаційного руху селянської спільноти у 20-х рр. ХХ ст., характеристика соціального складу неформальних лідерів, широкого спектру різновидів громадської ініціативи селян у роки непу [1, с. 159].

У продовження теми варто відзначити монографію Г. Георгізова «Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості» [8], в якій автор аналізує соціальну свідомість і настрої селянства у період непу, з'ясовує проблеми взаємовідносин селян і радянської влади, прослідковує соціокультурні деформації українського селянства у період згортання непу. Аналіз вищезазначених складових дав підстави автору говорити про деформації у свідомості селян, в якій прослідковувалися відмінності від створених протягом століть норм соціальної поведінки, що ґрунтувалися на національних традиціях і загальнолюдських цінностях [8, с. 112].

У науковому висвітленні багатоаспектних проблем щодо нової економічної політики в українському селі потрібно виокремити актуальний напрям, який стосується життєдіяльності заможного українського селянства як важливого прошарку селянського соціуму. У контексті окресленої проблематики важливим є історіографічний аналіз наукового доробку В. Лазуренка, тематика досліджень якого зосереджена навколо аналізу заможного селянства у період непу. Наукові пошуки В. Лазуренка у площині досліджень заможного селянства доби непу були структуровані у напрямі аналізу соціально-економічного аспекту становлення та розвитку селянських фермерських господарств у 1921-1929 рр. та відображені як предмет дослідження у монографії «Український фермер в добу непу» [18; 19].

Податкову політику радянської влади в українському селі у період нової економічної політики досліджують С. Корновенко та В. Лазуренко у монографії «Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу» [13]. Автори неупереджено та критично проаналізували соціально-економічне становище українського селянства на початку 20-х років ХХ ст., формування ринкових механізмів регулювання соціально-економічних процесів на селі, фі-

нансово-грошове становище селянського господарства у добу непу, характер податкових платежів селянства, наростання класово-дискримінаційних явищ у радянській податковій політиці в українському селі у 1925-1928 рр. Як підсумок автори відзначають, що податкова політика радянської влади в українському селі доби непу носила фіскальний характер, який супроводжувався наростанням карально-репресивних, класово-дискримінаційних тенденцій [13, с. 165].

У 2000-х роках активізувалася увага істориків-аграрників до дослідження питання трудових відносин у 1921-1928 рр. не лише через призму аналізу економічної сторони життя селянства, але й його духовну, морально-етичну сфери, адже у центрі виробництва стоїть саме селянин, реальна особа. Зокрема, такі пріоритети є характерними для дослідників, які тісно співпрацюють у сфері наукових інтересів аграрної школи професора А. Морозова (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Науково-дослідний інститут селянства). У цьому контексті науковий інтерес становлять праці О. Десятнікова, які безпосередньо торкаються всіх аспектів трудових відносин у непівському селі [9; 10].

Характерні особливості земельної політики у 1917-1929 рр. досліджував В. Анісімов. Зміст монографії «Земельна політика і земельне законодавство в Україні (1917-1929 рр.)» [2] переконує, що автор виважено підійшов до аналізу й оцінки всіх ключових питань земельної політики та земельного законодавства доби непу. З'ясовуючи роль земельних громад, як суб'єкта правових відносин на селі, автор називає їх самобутніми інститутами селянського місцевого самоврядування [2, с. 123].

Селянська взаємодопомога є ще однією тематичною нішою досліджень історії українського села доби непу. У радянській історіографії історія селянської взаємодопомоги подавалась нечітко і загалом залишалася маловідомою в інформаційному просторі радянської історичної науки. Тому звернення на це уваги дослідників Київської школи є актуальним і дає можливість дати об'єктивну оцінку діяльності товариств взаємодопомоги в українському селі 20-х рр. ХХ ст. Дана проблематика стала предметом наукового осмислення І. Рибачка, який у монографії «Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932 рр.)» прослідкував етапи організації селянської взаємодопомоги в Україні, діяльність комітетів взаємодопомоги у період їх організації та становлення, реорганізацію селянської взаємодопомоги та її організа-

ційне зміцнення у середині 1920-х рр., ліквідацію селянської взаємодопомоги в Україні (1929-1932 рр.) [24]. На основі широкої джерельної бази І.Рибак характеризує різноманітні форми діяльності СТВ. Автор стверджує, що у розглядуваний період організації селянської взаємодопомоги поступово перетворювалися у впливову силу в українському селі [24, с. 72], а їх ліквідація мала фатальні наслідки для українського села.

Отже, сучасні історики Київської школи зосередили наукові пошуки у площині подолання ідеологічних обмежень, у критичному перегляді спадщини попередників, переосмисленні з нових методологічних позицій усталених за радянських часів поглядів і стереотипів минулого. Їхня наукова спадщина наповнена аргументованістю, всебічністю, інформативністю та використанням ґрунтовної джерельної бази, зокрема, залученням до наукового обігу значного масиву нових, раніше невідомих архівних матеріалів. У цілому слід зазначити, що історіографічний аналіз селянознавчих студій представників Київської школи щодо відображення у науковій літературі епохи становлення тоталітаризму в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) наповнений аргументованістю, всебічністю, використанням ґрунтовної джерельної бази й інформативністю. Напрацювання істориків-аграрників є якісно новими та збагатили українську історіографію різноаспектними науковими доробками щодо ключових складових питання, що досліджується.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абразимова О.М., Корновенко С.В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу: монографія. Черкаси: Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. 190 с.
2. Анісімов В.В. Земельна політика і земельне законодавство в Україні (1917-1929 рр.). Черкаси, 1997. 132 с.
3. Ганжа О. Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Київ, 2002. Вип. 6. С. 341-350.
4. Ганжа О. Держава і селянство в умовах становлення

тоталітарного режиму // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Київ, 1998. Вип. 4. С. 36-68.

5. Ганжа О. До питання створення та діяльності селянських спілок в Україні на початку 20-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Київ, 2003. Вип. 7. С. 59-65.
6. Ганжа О. Селянський повстанський рух // Історія українського селянства. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 7-20.
7. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.
8. Георгізов Г.М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості. Черкаси: ФОП О.Ф. Нечитайло «Поліграфічний центр», 2016. 133 с.
9. Десятніков О.В. Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах непу // Український селянин. 2002. Вип. 5. С. 134-137.
10. Десятніков О.В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період непу // Український селянин. 2002. Вип. 6. С. 112-114.
11. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.). Київ: Наук. думка, 2006. Т. 2. 655 с.
12. Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцять років двадцятого століття. Кременчук, 2003. 324 с.
13. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси: Ваш Дім, 2004. 188 с.
14. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
15. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 204 с.
16. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
17. Лазуренко В.М. Заможне селянство України доби непу. Сучасне бачення тогочасних критеріїв селянської заможності // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 13. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 401-407.
18. Лазуренко В.М., Паскаленко В.Є. Український фермер в добу НЕПу. Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С.Г., 2011. 346 с.
19. Марочко В. Кооперативні і колективні об'єднання селян // Історія українського селянства. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 69-81.
20. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ, 1995. 217 с.
21. Мовчан О. Голод в 1921-1923 рр. в південних губерніях УСРР // Історія українського селянства. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 20-26.
22. Морозов А.Г. Відбудова сільського господарства // Історія українського селянства. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 26-44.
23. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси, 1993. 274 с.
24. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932 рр.). Київ: Рідний край, 1999. 92 с.

Хоменко Владислав *Українське село 20-х рр. ХХ ст. в історіографічних дослідженнях представників Київської школи істориків-аграрників*

Аналізується науковий доробок представників Київської школи істориків-аграрників, присвячений висвітленню проблематики суспільно-політичних і соціально-економічних процесів в українському селі 20-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано широкий спектр досліджень, присвячених сільськогосподарській кооперації, податковій політиці у період непу, громадсько-політичній активності українського селянства, динаміці політичних настроїв і свідомості у період непу, характеристиці заможного українського селянства у період непу й ін.

Ключові слова: історіографічний аналіз, селянство, нова економічна політика, доба тоталітаризму, суспільно-політичні процеси

Хоменко Владислав *Украинское село 20-х гг. ХХ в. в историкографических исследованиях представителей Киевской школы историков-аграрников*

Анализируется научный потенциал представителей Киевской школы историков-аграрников, посвященный освещению проблематики общественно-политических и социально-экономических процессов в украинском селе 20-х гг. ХХ в. Охарактеризован широкий спектр исследований, посвященных сельскохозяйственной кооперации, налоговой

политике в период нэпа, общественно-политической активности украинского крестьянства, динамике политических настроений и сознания в период нэпа, характеристике зажиточного украинского крестьянства в период нэпа и др.

Ключевые слова: историографический анализ, крестьянство, новая экономическая политика, период тоталитаризма, общественно-политические процессы

Khomenko Vladislav *Ukrainian village of the 20's of the twentieth century in historiographic studies of the representatives of the Kyiv school of historians-agrarians*

Analyzed scientific creation of the representatives of the Kyiv school of historians-agrarians, dedicated to highlighting the problems of socio-political and socio-economic processes in the Ukrainian village of the 1920's.

Attention is drawn to the fact that scientific studios of the representatives of the Kyiv school of problems of agrarian history of the 20's of the twentieth century are characterized by complexity and multivariate key scientific and historical problems, in the plane of highlighting which is the essence and importance of the NEP, peculiarities and forms of resistance of peasants to the formation of a totalitarian regime, agricultural cooperatives and collective farmers' associations, tax policy in the NEP period, public-political activity of the Ukrainian peasantry, the dynamics of political sentiment and consciousness, wealthy Ukrainian peasantry during the NEP period, etc.

It is stated that modern historians of the Kiev school have concentrated on scientific research in the area of overcoming ideological constraints, in a critical review of the heritage of predecessors, rethinking from the new methodological positions of the past and the past stereotypes of Soviet times. Their scientific heritage is full of argumentation, comprehensiveness, informative and use of a solid source base the involvement in the scientific circulation of a large array of new, previously unknown, archival materials.

It is concluded that historiographical analysis studios studying the history of the peasantry the representatives of the Kyiv school on the reflection in the scientific literature of the era of the formation of totalitarianism in Ukraine (of the 20's of the twentieth century) full of argumentation, comprehensiveness, using a solid source base and informative. The work of historians-agrarians is qualitatively new and enriched in Ukrainian historiography with diverse scientific developments on the key components of the research subject.

Keywords: historiographical analysis, peasantry, new economic policy, the era of totalitarianism, socio-political processes

Надійшла до редакції 13.06.2018 р.